

Hebrew Writers Association in Israel

ברנר על ש"י עגנון

Author(s): יצחק בקון

Source:

Moznaim /

מאזנים

Vol. No. / 1968), pp. 210-216 אב-אלול תשכ"ח אוגוסט-ספטמבר

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23860710>

Accessed: 25-03-2018 08:45 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.



Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

שמכה... אלף חלל בבת אחת ודירתו בארמניא בקהילת בת האפרוח, האם היתה יריעת הביטחון והשלימות, משכנעת במידה כזאת? דומה, כי מיוזגם של יסודות רבים ונפרדים באלכימיה אפית אחת הוא אשר עשה את מחבר „הנידח“ לפייטנו הגדול של עולם האתמול.

היו יושבים ולומדים מקרא משנה וגמרא, או מספרים בשבח ארץ־ישראל. אבל בלי אגדות מלכים כ„כמלך שמתח וילוח על פתח פלטינ של, כל מי שהוא חכם קיפל את הוילוח ונכנס“ ומניית כלים עתיקים, מלבושים כ„חגורה גסה“ ו„פוזמקאות“ ו„אנפילאות“ עד תרני הספינה וחבליה ומשפט כ„דניאל החסיד

יצחק בקון / ברנר על ש"י עגנון

מסוגו של ברנר יכול לפרוץ מדפסי הוויתור היוצרת, המשעבדים אף את כושר ניתוחו הביקורתי, ולראות בזולת את עצמו או לפחות את לבטיו, אלא אם כן זיקת הדמיון, החיצונית לפחות, מצויה ביניהם (כגון ביחסו למנדלי מוכר ספרים). לפיכך אין תימה, שברנר הריאליסטן המעורטל ידרוש שלא לשבח אותו „ערבוב של חלומות וסכלות של ריאליסמוס ואגדה“ (כרך 8 עמ' 251). ואף אם הדברים אמורים לגבי יצירת נעורים, הרי זה אותו ערבוב אופיני העתיד להתגלות כאחת מסגולות־היסוד המפליאות ביותר ביצירתו של עגנון. לא פחות מפליאה, אף כי מוסברת מצד הוויתור הפיזיולוגי של ברנר כאמן, היא הערתו „שמה שחסר לעגנון לגמרי הוא היסוד האינטלקטואלי“ (שם). אותה יצירה — „היה העקוב למישור“ — אשר בקשר לה אמר ברנר „אם יש מקום בשפה בלתי מדוברת כשפתנו לאפוס עממי אמנותי הרי ש“ עגנון הוא אחד מגדולי יוצריו (כרך 8 עמ' 360) — יצירה זו עצמה עתידה להתפרש לא בלבד כרחוקה, לפי משמעותה הפנימית המסובכת, מלהיות אפוס עממי, אלא אף כראשונה בשורת היצירות האינטלקטואליות המובהקות ביותר של עגנון. דור דור, איפוא, ומשמעויותיו. מבקר מבקר וסייגיו. מן הנמנע היה, כנראה, שברנר בעל האינטלקט החושף, החסטי והמסתער יהא עשוי לחוש באינטלקט הכבוש, המחופה והבלתי־לוחם של עגנון (שם, 173).

הרושם המתקבל מהסיכום הזה הוא, כאילו לוי דבריו מסתמכים על מסתביקורת רחבה, שברנר כתב על יצירות עגנון, בדומה למסותיו על מנדלי („הערכת עצמו בשלושת הכרכים“), על יל"ג („אזכרה ליל"ג“), על ביאליק („הגאמן“) ועוד, ושדבריו הם כאילו סיכומה של המסה הזאת, המשקפת בהרחבה את כלל יצירתו של עגנון. והרי לאמיתו של הדבר לא קיימת מסה כזאת, ודברי ברנר

חסו של ברנר אל עגנון הצעיר הוא פרשה חשובה לשם הבנת שני הסופרים האלה, ובאחד המאמרים („הפועל הצעיר“ 27—28, ש. ז.) נגענו בפניה אחת של הפרשה. שם סיימנו במעין משאלה: „שמן הראוי להתחקות אחרי שרשי הויקה“ בין שני הסופרים האלה. ואמנם נזקקנו שוב לזימון בין שני הסופרים שלנו, אך גם הפעם לא כדי להאיר את הפרשה בכללותה, אלא כדי להסיר כמה מכשולים.

בספרו של משולם טוכנר • נמצא פרק המוקדש לביקורת על עגנון „החל בדברי ברנר מלפני דור ועד אסופת מאמריו של ברוך קורצווייל, שיצאה זה עתה לאור“ (עמ' 172). ענייננו במאמר זה יהיה, כמובן, סיכום הביקורת של ברנר על עגנון, שלדעתנו לא רק שאין הוא ממצה את הסוגיה הזאת, אלא מצויים בו גם אי־דיוקים לא מעטים בהבאת ובהבנת דברי ברנר. ואלה דברי הסיכום בספר שם:

על כן מופלא הוא, שברנר בפלגות נפשו ובזיקתו המסובכת לעצמות ההיסטורית שלנו לא עמד מיד על המתמיהה בסטייתו של עגנון מן הנוסח המקובל בספרות העברית, ובשיבתו כב־יכול, לארחות המסורת. אמנם, יודע הוא להבין חין בין אגדותיו של ברדיצ'בסקי ובין האגדה „עגונות“ של עגנון, „שבה אין כלל מעשי נסים ודברים שלמעלה מן הטבע אלא הכל פשוט ונאה“ (כל כתבי, שטיבל, כרך 8 עמ' 149). ברם, עיקר הטעמתו הוא, אחרי ככלות הכל, בענין „הפסיכולוגי־ריאלי־עולמי“ (שם). כלומר בענין האסתטי ולא באותו ענין מסויים, בתוכן ובסגנון, שרשאים היינו להניח, שברנר, יותר מכל סופר אחר, ייתפס לו בתמיהה. אולם נראה, שאין סופר

• משולם טוכנר, פשר עגנון, הוצאת אגודת הסופרים ע"י מסדה, ת"א תשכ"ח.



דוד שמעוניוביץ י. ח. ברנר א. ז. רבינוביץ ש"י עגנון

ל"עגונות", הרי גם זה מחזק את ההנחה המפותחת, כי ברנר ידע שם רק להבחין בין "עגונות" ובין אגדותיו של ברדיצ'בסקי בכך, שב"עגונות" "אין כלל מעשי נסים ודברים שלמעלה מן הטבע אלא הכל פשוט ונאה" (ציטאטה אצל טוכנר מדברי ברנר על "עגונות").

3. ברנר הבחין רק בעניין "האסתטי" ולא באותו "עניין מסוים בתוכן ובסגנון". ההנחה הזאת מסתמכת על ציטוט של שלוש מלים מדברי ברנר "הפסיכולוגי-ריאלי-עולמי". היינו: זה צריך להעיד, שברנר לא הרגיש ב"עגונות" סגנון ותוכן מיוחדים.

כיצד תופס ברנר את "עגונות"

כפי שאנו רואים, פותח טוכנר בהנחה כל-לית ועובר (או מכמין את ההנחה) אל דברי ברנר, שנאמרו על "עגונות"; אולם לצערנו, עלינו לומר, שתיאור דברים זה

על עגנון מפורזים במאמרים שונים, שנכתבו מ-1909 עד לשנת 1920, ומהם מביא טוכנר ציטאטות מועטות. מובן, שהתייחסותו של ברנר לעגנון היתה כל פעם התייחסות ישירה ליצירה העומדת על הפרק. וכך נוכל לשמוע, מצד אחד, דברי הערכה והערצה מדהימים, ומצד שני, דברי ביקורת קשים ביותר, כדרכו של ברנר להתייחס בכובד-ראש, בנאמנות פנימית וביושר-לבב לכל תופעה ספרותית. דבר זה כשלעצמו, השימוש בציטאטות מועטות, עלול כבר להוציא את דברי ברנר ממשמעותם ולפרשם שלא כהלכה, אבל מל-בד זה יסתבר לנו, שבסיכומו של טוכנר קיימים אי-דיוקים רבים, שנשתדל במאמר רנו להבהירם אחד אחד.

טוכנר פותח בקביעת עובדה כללית לגבי תפיסת ברנר את עגנון:

1. ברנר לא עמד בזמנו על המיוחד ("המתמיה") בכתיבתו ("סטיה מהנוסח ה-מקובל", "שיבה כביכול לארחות המסורת").
2. אפילו אם הוא הסב את תשומת-לבו

על „העומר“ בזה, שהרי נתגלגלה זכות עלידו ונתן לנו דבר העולה על כל מה שנדפס אצלנו כרגיל („השלוח“, „רביבים“, „רשפים“ ועוד) (שם, עמ' 149).

דומה, שמהנאמר כאן מצטיירת תמונה מעניינת מאד של אותה קבלת הפנים, שב־רנר ערך לעגנון המתחיל. ובעצם, הרי הדבר הזה עשוי שידהימו: מאמרו של ברנר נכתב חדשים אחדים אחרי הופעת הסיפור „עגונות“ מאת אדם צעיר, כמעט אלמוני; והנה קם מבקר ומשמיע בהחלטיות ובביטחון, שהסיפור הזה הוא הדבר הגדול ביותר („דבר העולה על כל מה שנדפס אצלנו כרגיל“), שנתפרסם (נאמר בשנה הזאת) בספרות העברית ברוסיה („השלוח“), בגא־ליציה („רביבים“), בפולין („רשפים“), ב־ארץ־ישראל („העומר“) ועוד, היינו: בכל תפוצות ישראל. ספק אם אפשר לציין דוגמה שניה מתולדות מבקר ומתולדות יוצר, שב־סיפור הראשון של אותו היוצר יקבע המִבְקֵר הערכות, שמהן לא יהיה צורך כעבור ששים שנה לגרוע דבר.

עד כה נגענו בצדדים הכלליים שבתופעה, ולא התייחסנו לדברי ברנר הנוגעים באב־חנות מהותיות של סגנון ותוכן, עם שזה עשוי גם להשתמע, כי הרי לא נניח, שברנר העלה את סיפורו של עגנון על כל מה שנדפס באותו הזמן, מפני שעגנון יודע לכתוב „מליצה“ ב„לשון קודש“, ברור שגִ' דולתו היא „ביצירה האמיתית והמלאה כוח מקורי רב“ — היינו, שהוא הביא משהו חדש ומקורי.

אולם גם בלאו הכי אפשר לשמוע במאמר הזה כמעט בפירוש גם על „אותו עניין מסוים בתוכן ובסגנון“. והנה פסוקים אחדים מאלה, שפסחנו עליהם בציטוט הקודם:

ותכנה בעיקר — העיגון המיסטי בין שתי נשמות אחבות וקשורות זו בזו — — — בנוי, הווי והשירה שבה היא מזכירה לנו את מעשיותיו היותו פואטיות של ר' יוסף ברדיצ'בסקי (מעין „אגדת המתה“ ועוד), ואולם עולה היא, לפי טעמנו, על דבריו של הראשון בשפתה המפליאה ובחיטובת מעשידי אמן, הדומה לארוננו של בן־אורי (אחת הנשמות העגונות שבמעשה הנורא) וקרינה היא לנו מאגדותיו של ברדיצ'בסקי בזה, שבאגדת החיים הלזו אין כלל מעשי־גוֹסִים ודברים שלמעלה מן הטבע, אלא הכל פשוט ונאה, עושה רושם עז, אשר לא ימחה, ומהנה בעונג אסתטי כביר (שם).

אינו נכון מתחילתו עוד סופו. וכדי להוכיח את דברינו ננסה לראות מחדש את העניין כולו, שאפשר לקרוא לו: קבלת הפנים שברנר ערך להופעה הבלטריסטית הראשונה של עגנון בארץ ישראל.

לסיפור „עגונות“ נזקק ברנר כאילו דרך אגב, ובעצם דן מאמרו בהופעת הספר הרביעי של „העומר“. אולם, לאמיתו של דבר, גם זאת היא רק נקודת אחיזה לעניין אחר, כי למאמר, שהופיע ב„הפועל הצעיר“ (אייר תרס"ט) בשני המשכים ארוכים, ישנה מטרה מסוימת — להציל את „העומר“ מהת־מוטטות. לכן סוקר ברנר את ארבעת ספרי „העומר“, והוא משתדל להראות את חשיבותו של הקובץ גם בתחום הפובליצי־סטיקה וגם בתחום הספרות היפה.¹

אחת הנקודות, שלדעתו היתה עלולה להרחיק את הקוראים מהקובץ הזה, היא ה„תכנית“ (הפרוגרמה). והוא מצטט לדוגמה פסוקים מתכנית „העומר“:

„ביחוד אנו מבקשים לזכות את קובצנו ביצירות נאות, שרוח ארץ־ישראל שורה עליהן; ושהן התחיה הלאומית יהא נשמע בהם“ (הוצאת שטיבל, כרך 8, עמ' 148). את החשש הזה, של מגמתיות יתירה, מבטל ברנר, והוא אומר: „אולם — מה לנו ולתכנית? וכלום משגיחין ב„תכנית“ — — — וכלום לא ב„העומר“ קראנו אותה היצירה של י־י עגנון, זו היצירה האמיתית והמלאה כוח מקורי רב, — — — והמעשה־הרב הזה שבספרותנו — מעשה־הרב בכל המובנים — וכי לא „העומר“, ספר שלישי, הביאו לנו למנה? ונא לבלי לטעות בכוונתי. לא בבחינת וסלחתי לכל המקום ב־עבורם ארכתי קצת בעגונות, לא להמליץ

1 לא מובן לי מדוע בקטלוג לתערוכת עגנון נאמר על המאמר הזה: „ברנר עוסק בביקורתיות הריפה, כדרכו, בקיבץ הספרותי החדש ודן אותו ברותחים“ (הוצאת בית הספר הלאומי, ירושלים, תשכ"ו, עמ' טו). המאמר מדגיש בלהט את הצדדים היפים של הקובץ, והנה פסוק אחד לדוגמה, שכמהו רבים מאד: „והאומנם? היתכן? היאומן, כי מפעל צנוע זה יוכה כעשב ויקמל בלי עת? מה זה אתנו?...“ (ברנר, הוצאת שטיבל, כרך 8 עמ' 144). וגם באחד המאמרים משנת תרע"ג, בו דן ברנר בשני קבצים ארץ־ישראליים, מציין ברנר לטובה את „העומר“: „אמנם גם ב„העומר“, שעל־פי כמותו ואולי גם על־פי איכותו שקול הוא כנגד קובצי יעבץ והקיבצים האחרונים גם יחד“ (שם, עמ' 249).

עשוי לעמוד עליו מיד כל בר-בירב המציץ בסיפור "עגונות". אולם אם בעניין זה עשוי דבר להפליאנו, דומה שזה אחר לגמ' רי: כיצד הבחין ברנר על סמך סיפור קצר אחד, שאין כאן בפניו חקויים בנוסח סאטנוב ורמח"ל (כחששו של ברדיצ'בסקי), או מסוגו של זאב יעבץ; וגם לא איזה ספיח לנוסח החדש של ש. בן-ציון, שפירסם את דבריו באותו "העומר" — אלא שכאן לפניו תופעה חדשה, "המלאה כוח מקורי רב", ו"העולה על כל מה שנדפס אצלנו כרגיל" — זאת היא בעצם הבעיה שעליה יש לדון.²

ועתה נחזור אל הביטוי המורכב: "הפ' סיכולוגי-ריאלי-עולמי" המוכיח, לדעתו של טוכנר, שברנר עמד רק על מהותו האס' תיטית של הסיפור: הביטוי הזה הוא המשך לנימה הראשית של המאמר, המש' תדלת לבטל את החשש מפני ה"תכנית" של "העומר", כי הרי עורכי "העומר" נתנו את "עגונות", אף על פי שהיסוד הארצישראלי — במובן הטכני של המושג הזה — אינו תופס בה מקום כל עיקר, ותכנה בעיקר — העיגון המיסטי בין נשמות אוהבות וקשורות זו בזו — הוא ענין פסי' כולוגי-ריאלי-עולמי" (שם), כלומר: בר' נר מסביר, שעורכי "העומר" הדפיסו את "עגונות", אף-על-פי שאין "רוח ארץ-ישראל שורה עליה", במובן הטכני של המושג הזה. את העניין הזה חוזר ומדגיש ברנר, ובוזו הוא גם מסיים את המאמר: "כדי להטיח מחאה כלפי המקטרגים ביחוד על המחוגה שחג לו קובצנו הארץ-ישראלי על, החוק ולא יעבור שלר'. לאו במחוגה תליא נולתא! והאיייה: כשאזיה ש"י עגנון מביא איזה חיבור כ"עגונות" אין שום עורך מאסף עברי שבעולם דוחפהו באמת ה"תכנית" שב-יד" (שם).

לנקודה הזאת חוזר ברנר גם במאמר אחר, ה"ז'נר הארץ-ישראלי ואביוניהו". המ' אמר פותח בדבר "מקומו של היישוב האר'י-ישראלי הנוכחי בספרותנו היפה". ובר' הב'שך: "כמדומני, שלא טעיתי הרבה באמרי לך שעד עתה אין מקום בעצם לז'נר מחיי פלשתינה". מכאן עובר ברנר

לא נתעכב על ביטויים כמו "נוי, זיו ושירה", "היותר פואטיות" ועוד; ואף לא נעמוד על פסוק כמו "וקרובה היא לנו מאגדותיו של ברדיצ'בסקי" (תוך הטעמת "אגדת החיים הלז" מול "אגדת המתה"), שגם מזה משתמע דבר-מה בנוגע לענייני תוכן וסגנון, אם נזכור איזה מקום תפס ברדיצ'בסקי בספרות העברית, בעיני ברנר. אולם נתעכב על פרט אחד: הזימון של שני השמות לתוך סיפורו של עגנון: ר' נחמן מברצלב וברדיצ'בסקי. וכדי לעמוד על המשמעות המיוחדת שבזימון זה נביא שני עניינים קטנים:

א. באמתחתו של אברמזון (בפתח "מס' ביב לנקודה") היו מונחים, "הדפים העבים והקשים של תכריך הספרים, "הכוזרי" עם חמשת ספרי ברדיצ'בסקי, הוצאת "צעירים" בכרך אחד — — (והם) העיקו על צלע כתפו והסבו לו מעין רגש הנאה על חושו את גופו" (הוצאת עם עובד, עמ' 19). היינו: כשברנר רצה לתת יחד במעין "דיבור אחד" ("תכריך הספרים") את ההווה היהודית על הניגודים הקוטביים ביותר, הרי לקח, מצד אחד, דמות-מסורת אדירה (הכל לפי העניין) ומצד שני, את ברדיצ'בסקי כביטוי למרדנות של צעירים, ערעור וספקנות. זאת אומרת: ציון שני השמות האלה כמוזכירים את סיפורו של עגנון הוא רמז ליסודות מורכבים המוסתרים בסיפור זה.

ב. במאמר "רשמי ספרות" ("האחדות", תרע"ב) סוקר ברנר את יצירות בני-דורו הצעירים ("הזוללים הבודדים"), ואת הת' קופה הזאת פותח ברנר בברדיצ'בסקי: "ואולם את הפרווה העברית ה-כיצעירה, שראשיתה נעוצה בכתבי ברדיצ'בסקי אפשר לקרוא בשם: "ספרות ההתרשמות של הבודד העברי" (הוצאת שטיבל, כרך 8, עמ' 217), והנה אחרי שהוא דן בתמצית היצירה של העמוקים בבני-דורו: ברדיצ'בסקי, ביאליק, גנסין, שופמן יעקב שטינברג ועוד, מסיים הוא:

הנה גם שני חדשים: ש"י עגנון וא. ל. אורלוף — כולם אמנים הבאים ברטס פנימי ועז לרדת לעומקם של דברים, כולם מחפשים להם דרכים בעולמות-ההפכים ומאמצים כל כוחותיהם לגלות לעצמם דבר-מה. וכולם — זלזלים בר' דדים צונחים על גדר רעועה... (שם, עמ' 222).

דומה, שהאמור עד כה דיו לשכנענו, שאמנם עמד ברנר מיד על "סטיותו של עגנון מן הנוסח המקובל בספרות העברית, כביכול, לארחות המסורת" (דבר שבעצם

2 לא הזכרנו בכל הדיון את יצירות עגנון מחוץ-לארץ שלפני "עגונות", שאחדות מהן היו אולי ידועות לברנר, אבל ברנר בעצמו איננו מזכיר אותן.

תוך כדי מציאת פגמים שונים ("ריבוי דמעות ושלל סנטימנטליות") הרי הוא מגדיר אותה "הפואמה הגדולה והמבשרה שלו", ועל הסיפור "תשרי" הוא אומר "השיר הנפלא" אני כוס החלומות שבראש, תשרי וכן הלאה. רק סיפור אחד אינו זוכה אפילו במלה טובה אחת — הסיפור "חלומי של יעקב נחום", שהופיע בקובץ "יורעאל". והנה מה שנאמר שם על הסיפור הזה:

ב"חלומי של יעקב נחום" אין חמימות אמיתית של דבר שירה אמיתי, היוצא מחדרי הדרים של המשורר. כלבו של חמדת בבית הסופר (ב"בארה של מרים") כן יקפא לב"הקורא בקראו את סיפור המעשה הזה, אף-על-פי שכולו צער ומכאובים ומחלה ורחמנות השם מזכיר לנו את השיר הנפלא, "אני כוס החלומות" שבראש "תשרי", אבל כאן אנו עומדים ותוהים. כאן ערוב של חלומות וסכלות, של ריאליזמוס ואגדה — ולא לשבח (שטיבל, כרך 8, עמ' 251).

היינו: יש לנו כאן מאמר הדן בחטיבה מיוחדת (ביצירת עגנון מהתקופה ההיא), בה רואה ברנר את עגנון "בשעת ירידה פיוטית". בתוך החטיבה הזאת הסיפור הפגום ביותר הוא "חלומי של יעקב נחום". המלה הקשה ביותר היא בוודאי "סכלות". והנה את הפסוק עם הביטוי הזה בוחר טוכנר כדי לעשותו אב-בניין לקו אופייני "העתיד להתגלות כאחת מסגולות היסוד המפליאות ביותר ביצירתו של עגנון" (דרך אגב: שמענו שפיקחות היא קו אופייני ליצירת עגנון, אבל לא "סכלות"); ולפי זה גם הראייה הכור ללת של ברנר את כלל יצירתו של עגנון (אליבא דטוכנר). נדמה שיש איזה פגם בהיקס כזה. ברנר בעצמו מציין במאמרו זה, שהסיפור "חלומי של יעקב נחום" שונה משאר הסיפורים; ומה שהוא אומר על הדבר הזה מדגיש הוא כל פעם במלה "כאן". הנה, לפני הפסוק המצוטט ישנה ביקורת על "בארה של מרים", ועל "תשרי", מהם הוא עובר לסיפור שלנו: "אבל כאן אנו עומדים ותוהים. כאן ערוב וכו'". וכן בהמשך, בניתוח הסיפור "לילות": הוא מושה אותו עם הסיפור "בארה של מרים", שגם בו יש "ריבוי דמעות" וכו', "אבל כאן, לצערנו, באו בשטף" וכו'.

ברנר בעצמו מדגיש, שעל אף הפגיומות שהוא מוצא בסיפורים אלה, אין הוא מפקפק לרגע בגדולתו של עגנון, כפי שהוא חזה בתקופת "עגונות". ואכן, באותו המאמר עצ-

לדמויות של רייזוה הפונדקאית ור' אברהם בעל-הזוהר מאת מנדלי, והוא מוסיף:

ואולם המעשה רב של ש"י עגנון מאה"ק ת"ו, למרות יפיו האגדי והשירי, אינו עושה עלינו רושם, שהמעשה הוא דוקא מאה"ק, כי התמצית הארץ-ישראלית המוחשת לנו, אם ישנה, היא בכל אופן במקום אחר (כרך 8, עמ' 161; נתפרסם לראשונה ב"הפועל הצעיר" בתרע"א).

תפיסת הקו האופייני ביצירות עגנון

העובדה השניה, שטוכנר קובע, היא כי ברנר לא תפס אחת "מסגולות היסוד המפליאות ביותר ביצירתו של עגנון", מפני שהוא העריך בשלילה אצל עגנון קו אופייני של "ערבוב של חלומות וסכלות של ריאליזמוס ואגדה" (הציטוט בספרו של טוכנר, והפסוק הוא משל ברנר). לקביעת עובדה זאת מגיע טוכנר, כפי שאנו רואים בדרך של היקש: מאחר שברנר ראה בעירבוב זה קו שלילי, ומאחר שהקו הזה הוא אופייני לכל יצירות עגנון, הרי יש להעביר את משפטו של ברנר, הדן ביצירה מסויימת, על כלל יצירתו של עגנון.

העניין הזה אינו נראה לנו; נשתדל להור כיח שההיקש מופרך, והמסקנה אינה נכונה: הציטאטה, עליה מסתמך טוכנר, לקוחה מתוך מאמרו של ברנר, הדן בשני קבצים ארץ-ישראליים, "יורעאל" ו"ביתנים", שהופיעו בתרע"ג, בהם התפרסמו שני סיפורי עגנון. בדיון הכללי מקדיש ברנר חלק רב מדבריו לסיפורי עגנון הנ"ל, ותוך כדי דיון מתגלגלים הדברים לשני סיפורים נוספים מאת עגנון, שנכתבו סמוך לאותו הזמן. ישנם כמה קורים דומים, המייחדים את ארבעת הסיפורים לחטיבה מסויימת, וברנר מותח עליהם ביקורת קשה, עם שיש הבדל במידת החריפות בה מתייחס הוא לסיפור זה או אחר. את קבוצת הסיפורים אפשר לחלק לשני חלקים: מצד אחד שלושה סיפורים, עליהם אמנם מותח ברנר ביקורת, אבל הוא מוצא בהם גם חיוב רב. לדוגמא, את דבריו על הסיפור "לילות" מתחיל ברנר בפסוק כזה: "נותנות טעם לפגם הם גם הלילות". אולם מיד הוא מוסיף: "באלה יש עומדים של פואזיה עצומה, שירה כים ממש" (כרך 8, עמ' 251; המאמר התפרסם ב"רביבים" תרע"ג).

כך גם לגבי הסיפור "בארה של מרים":

היעדר היסוד האינטלקטואלי ב־
צירות עגנון

להמשך קובע מ. טוכנר, כי ברנר שלל מעגנון לחלוטין את „היסוד האינטלקטואלי” אליו ולכן לא הבין את „והיה העקוב למ־שור”, שברנר ראה בו „אָפּוס עממי”; וכי ברנר לא תפס, שהיצירה הזאת היא ה־רא־שונה בשורת היצירות האינטלקטואליות המובהקות ביותר של עגנון. ננסה אם כן לבחון את ההנחות האלה:

הפסוק ממנו משתמע, שברנר לא מצא ביצירות עגנון את „היסוד האינטלקטואלי”, נמצא שוב באותו המאמר, הדן בארבעת הסיפורים החלשים לדעתו של ברנר. בעצם, הרי אין הפסוק הנידון כלול כלל בתוך דברי ברנר על עגנון ישירות, אלא בדבריו שם על אורלוף, שגם סיפורו התפרסם באחד הקבצים הנ”ל:

רושם לא נוח עושה גם הסיפור השני שבקובץ „בינתיים”: „הנער בוניא” מאת ל. א. אורלוף. למספר מתחיל זה יש במידה גדושה מה שחסר לעגנון כמעט לגמרי: היסוד האי־טלקטואלי (שם, עמ’ 252).

גם כאן מתעוררת אותה הבעיה: האם בביטוי „מה שחסר לעגנון” הכונה לעגנון בכלל או לעגנון בעל ארבעת הסיפורים הנ”ל (בעצם רק שניים: „חלומי של יעקב נחום” ו„לילות”, שהיו כלולים בשני קבצים. שני הסיפורים האחרים: „תשרי” ו„בארה של מרים” מובאים רק דרך אגב). אולם, מכל מקום, לא מן הראוי (כפי שכבר ציינו למ־עלה) להוציא פסוק מדברי ברנר כאן על עגנון ולהשליך אותו על כלל יצירות עגנון. ענין אחר הוא הגדרת כוונתו של ברנר במושג „היסוד האינטלקטואלי” במאמר הזה.

מאת ש”י עגנון הוא דבר של ערך. משורר זה מוסיף לשתות ממעינו, וגם לטבול ולהתקדש בו. מעכשיו לא יחוויר פנינו מול כל הנחרים בנו: אין יסוד לשירה העברית, שהיא בשפת משכילים ומלומדים, ומקורה אכזב. ש”י עגנון עימנו. (שטיבל, כרך 8, עמ’ 416). דברי ברנר כאן הם כשלעצמם חשובים לענייננו, כי בקובץ זה הובאו דברים מאת היוצרים החשובים ביותר של הזמן ההוא (תרע”ט), ביניהם ברדיצ’בסקי ופרץ. והנה, כדי לציין את הצלחתו של לחובר העורך, הריהו מתחיל ביצירתו של עגנון: „ר הצליח”. מכאן גם מסתבר, שלא הנאמר על „בארה של מרים” הוא סוף־פסוק, ובדואי לא המאפיין.

מן, שהוא מבחין לטובה את „העומר” לער מת שני הקבצים הנידונים במאמר זה, נאמר: „שם הלא נדפסו, בין החרבות’ ועגונות’ (שם עמ’ 249). ובמאמר אחר („אחר דות”, תרע”ב) נאמר: „אצלנו, הנה ש”י עגנון, שנתן את הסיפור האינטליגנטי „תשרי” בשנה זו, עמד ונתן לנו בצדו את המעשה רב בר’ מנשה חיים הכהן מתושבי ק”ק בוצץ’, שאין כמוהו לגוי ולעמקות עמ־מיים” (שטיבל, כרך 8, עמ’ 226). ואכן, במאמר על ארבעת הסיפורים מודגש בפירוש מדי פעם, שאין הוא מפקפק בגדולתו של המספר, ותוך כדי ביקורת הוא מוסיף „הפייטן הצעיר ורב הכשרון”. או: „ביחוד יראו לנו כמה לא קלה ולא מרפרפת היא סנטימנטליותו של עגנון בשעת ירידה פיר־טית”.

לכן ברור, שאין אנו יכולים להסיק מס־קנות מדברי ברנר במאמר זה (ומכל שכן מדברי הביקורת על „חלומי של יעקב־נחום”) על גישתו של ברנר אל יצירות עגנון ועל דרך תפיסתו את היצירות האלה³

3. כדאי להביא מתוך הלקסיקון של ג. קרסל מה שבעל הערך „עגנון” (אברהם באנד) אומר על התקופה הזאת ביצירת עגנון: „יצירותיו משנים אלה אינן ידועות ברובן לקורא בן ימינו חלק מהן נגזו בכתיבי העת, בהם הופיע לראשונה וחלק אחר עבר אח־כ עריכה יסודית ע”י עגנון לפני שפירסם דברים אלה מחדש. רק יצירה אחת „והיה העקוב למי־שור” הגיעה אלינו במהדורות חדשות ללא שינויים מהותיים וק־צוניים. מסתבר שעגנון הצעיר חיפש בשנים אלה את „קולו” הספרותי וכשמצאו ביצירה זו דחה את השפע הרומנטי והנימה הגוֹטית של „בארה של מרים” ו„תשרי” — — את הנעימה העגנונית המיוחדת אנו שומעים לראשונה ב„והיה העקוב למי־שור”, שבו מצויים רבים מהמוטיבים העגנוניים, המאפיינים את יצירתו” (כרך ב, ערך „עגנון” עמ’ 545).

דרך אגב, מן הראוי אולי לעמוד ביתר פ־רוט על גחלן של ארבע היצירות הנידונות במאמרנו. את „תשרי” עיבד עגנון מחדש ופ־רס אותו בשם „גבעת החול”; את הסיפור „לילות” עיבד יסודי והכניס לכתביו בשם הישן; הסיפור „חלומי של יעקב נחום” לא הוכנס לכתביו, לא כמו שהוא וגם לא בצורה מעובדת: „בארה של מרים” עובד בחלקו והוכנס ל„אגדת הסופר”. והנה דבריו של ברנר על „אגדת הסופר” במאמרו על הקובץ „ערכים” („האדמה” תר”ף): — „הצלחה. אגדת הסופר”

בוזה, שהוא זיהה את ה"יסוד האינטלקטואלי" ל"י" בפי ברנר עם פובליציסטיקה). ואשר להגדרתו של ברנר את "והיה העקוב למי שור" כ"אפוס עממי", הרי טעה טוכנר בה בנת המשפט. המדובר שם ביצירה "מעלות ומורדות", שנתפרסמה בתרגום בקובץ "גבר לות". ואלו דבריו שם:

כיוצא באה המעשיה "מעלות ומורדות" של ש"י עגנון מצטיינת בכל חן כשרונו האגדי של בעל "והיה העקוב למישור". אגב: אם יש מקום בשפה בלתי מדוברת כשפתנו לאפוס עממי אמנותי, הרי ש"י עגנון הוא אחד מגדולי יוצריו (שטיבל, כרך 8, עמ' 260)

אין ספק, שההשראה להערת אגב באה בשל התרשמותו מ"מעלות ומורדות": הדבר מסתבר מההקשר הרחב של הדברים, כמו גם מההקשר הצר של מבנה המשפט. מאמריו של ברנר דן ב"מעלות ומורדות" ולא ב"היה העקוב למישור". היצירה האחרונה מוזכרת ככינוי, בו מכנה הוא את עגנון. משמעות הכינוי היא: א. כדי לקרוא אותו על שם השיא שביצירותיו. ב. כדי שבהמשך הדיון יוכל למדוד את "מעלות ומורדות" על פי קנה המידה של "והיה העקוב למישור", שביניהן קיימת קירבה של רקע.

הצצה קלה בשתי היצירות האלה דייה להיווכח, ש"מעלות ומורדות" היא יצירה אגדית אפית, בעוד ש"והיה העקוב למישור" היא יצירה דראמטית טראגית. אבחנה זאת תסתבר גם מתוך דברי ברנר עצמו במאמרו שם. ל"מעלות ומורדות" קורא ברנר "מעשיה", והיא "מצטיינת בכל חן כשרונו האגדי"; היא בעלת "פשטות". לעור מתה יש ב"והיה העקוב למישור", "חיוניות המבצצת מתוך מחשבת העם העמוקה: ופירוש רש"י ז"ל וכפרו עוונותיהם ביסורי הם", היינו: ב"והיה העקוב למישור" יש ביסודו יסורים ומירוק עוונות.⁴

על כל פנים, מסתבר, שברנר תפס את משמעותה הפנימית המסובכת ו"חש באינטלקט הכבוש", שב"והיה העקוב למישור".

בעצם, הרי מציין המושג הזה "מעלה", שהיעדרה אצל עגנון הוא "חסרון". בכל זאת, אם נתבונן בהקשר הכללי של הדברים, נראה שאין המושג הזה במאמרו חד-משמעי, היינו: — מאחר שחסרה לעגנון המעלה הזאת, הרי יש לדון אותו לכף חובה; אלא יסתבר, שזו נחשבת רק כמעלה מבחינה מסוימת, אולם מבחינות אחרות (להן חשיבות יתר בתחומנו) הרי זו אפילו חסרון. לשם כך דינונו אם נמשיך את הציטאטה הקודמת:

אבל תחת זאת אין לו העיקר השירי, החוש השירי, של זה (של עגנון, ב.). אינטואיציה אין לאורלוף כל עיקר, ואף מה שהוא משיג בהכרח השכל מקלקלות ומעקמות ה"המצאות" החריפות, המוחכמות והמתחכמות (שם).

אם כן, אין לנתק את המושג "היסוד האינטלקטואלי" מהקונטקסט הזה. הוא מעיד את אורלוף, של "מידה גרושה של היסוד האינטלקטואלי", מול עגנון בעל "העיקר השירי" ו"החוש השירי". כלומר: המשמעות המתלוות כאן ל"יסוד האינטלקטואלי" הן: שכלתנות, עקמומיות, התחכמות ועוד.

מכל מקום, ההכרה בהיעדר "היסוד האינטלקטואלי" אצל עגנון לא שללה מברנר את היכולת להעריך את "והיה העקוב למי שור" כיצירה כבירה. לא בטוח, אם הציון ל"היה העקוב למישור" הוא דווקא "אינטלקטואליות מובהקת", אבל ברנר מציין בה במיוחד את עמקוטה, וזה שוב בהקשר דומה לדבריו על עגנון ואורלוף, לפי הציטאטה שהובאה למעלה (שטיבל, כרך 8, עמ' 226).

יש ל"אינטליגנטי" בוודאי גוון שונה מאשר ל"יסוד האינטלקטואלי", אולם לא זה הוא הקובע כאן: שתי המלים כשלעצמן הן טובות וכשרות. חשוב הוא איך הכותב משתמש בהן, היינו: משמעותן הסימאנטית במשפט. מבחינה זאת יש ל"אינטליגנטי" משמעות אירונית ברורה, כלומר: "לא-אינטליגנטי" במשמעות החיובית של המלה הזאת; בזה רוצה הוא לומר, שהיא משרללת עמקות אמיתית. והנה מול היצירה הזאת (האינטליגנטית במשמעות האירונית) מעמיד ברנר את "והיה העקוב למישור" כיצירה בעלת העמקות האמיתית. מסתבר, אם כן, שברנר אמנם הבחין ביסודות האינטלקטואליים שב"והיה העקוב למישור" (דרך אגב: אחת הטעויות של טוכנר היא